

Edward Wincenty SZLAGOR

W 60 rocznicę likwidacji andrychowskiego getta

Tych twarzy nie można zapomnieć

Już po trzech dniach od rozpoczęcia wojny, grupa niemieckiej armii „Południe” zajęła Andrychów. Wraz z armią hitlerowską 4 września 1939 r. do Andrychowa wkroczyły niemieckie władze okupacyjne, które utworzyły nowe urzędy w mieście. Hitlerowcy anektowali i włączyli do Rzeszy północno – zachodnie ziemie Polski. Wraz z zachodnią częścią województwa krakowskiego włączono do Rzeszy także Andrychów. Od samego początku tereny te poddane zostały szczególnym restrykcjom okupanta mającym na celu wyniszczenie i wynarodowienie ludności polskiej. Także i w Andrychowie pierwszymi ofiarami nowego ładu stali się Żydzi.

W chwili wybuchu wojny mieszkało tu 387 osób pochodzenia żydowskiego. Większość opuściła miasto w wyniku działań wojennych, ale około 70% powróciło do Andrychowa, a reszta dotarła do wschodniej Polski, którą z kolei zajęli Rosjanie. Łącznie około 270 Żydów powróciło do miasta z wojennej tułaczki.

W dniach od 17 do 21 grudnia 1939 r. Niemcy przeprowadzili spis ludnościowy, w wyniku którego okazało się, że w mieście jest 370 Żydów. W tym około 1/3 część stanowili uciekinierzy ze Śląska Cieszyńskiego. W czasie spisu wydano „kenkarty”, czyli dowody osobiste. Wydano również kartki żywnościowe.

Restrykcje przeciw Żydom stosowano od samego początku wojny. Celem tego była nie tylko eksploatacja siły roboczej za darmo, ale także poniżenie Żydów. Po wkroczeniu do miasta Niemcy usunęli Żydów z reprezentacyjnych budynków przeznaczając je na siedziby administracji niemieckiej, wojska i policji. Żydowskie sklepy zostały odebrane właścicielom i przekazane w ręce tzw. mężów zaufania. Małe fabryczki i przedsiębiorstwa przekazano w ręce volksdeutscheów. Od 15 stycznia 1940 r. Żydzi zmuszeni zostali do noszenia opaski

z gwiazdą Dawida. 24 listopada 1939 r. Niemcy podpalili synagogę. Moment ten wspomina Franciszek Kudas (wspomnienia z 1992 r.):

Byłem przy tym ogniu bo mieszkałem obok. Jak dobiegłem byli już tam Niemcy i nikogo nie dopuszczali do ognia. Był to wieczór listopadowy. Potężna luna unosila się nad miastem. Może niektórzy chcieli bronić, ale Niemcy odpędzali „raus, raus”. Musiało być polane benzyną bo ogień wybuchnął nagle, błyskawicznie i objął całą bożnicę. Przybyła straż pożarna, lała wodą po sąsiednich budynkach aby pożar się tam nie przeniósł. Ale bożnicy nikt nie gasił.

Synagoga powstała w 1885 r. Wybudowano ją w stylu niemieckich synagog postępowych. Miała 600 miejsc siedzących. Dla kobiet zbudowano galerię. Była chlubą gminy żydowskiej. W synagodze koncentrowało się życie religijne i kultowe żydostwa andrychowskiego.

Niemcy do perfekcji opanowali politykę kolonialną stosowaną w XIX w. przez Anglików w podbitych częściach świata. Pierwszą zasadą było skłócenie miejscowej ludności przeciwko sobie. Wszyscy przeciwko wszystkim. Tą taktykę stosowali Niemcy w relacjach Polacy – Żydzi. Na przykład utrzymywali, że w podpalenia synagogi, Domu Robotnika i kina byli zamieszani Żydzi. Na oczach mieszkańców kazano Żydom ściągać polskie nazwy ulic i zastępować je niemieckimi. Drużyny żydowskie rozebrały pomnik Grunwaldzki na Górnicy, zburzyły kapliczkę św. Floriana w Rynku, ściągnęły z murów wszystko co polskie. Żydzi zmuszeni zostali do rozebrania spalonych murów synagogi, ale w czasie rozbiórki tłukli cegłę na kawałki, aby Niemcy nie mogli ponownie jej wykorzystać.

W latach 1922 – 1924 wybudowano dwupiętrowy gmach kahału. Tu kwitło życie towarzyskie i kulturalne gminy żydowskiej. W kahale znajdowała się także biblioteka licząca tysiące dzieł. Hitlerowcy przewieźli książki i inne pamiątki żydowskie do zakładów Braci Czczowiczka i spalili je w piecach fabrycznych. Sam budynek kahału ocalał i stoi do dziś posiadając nowych użytkowników.

To tylko fragment planu poniżenia i unicestwienia Żydów. Zatrudniano ich przy sprzątanu ulic w mieście, wywozie nieczystości, sprzątanu i wywozie śniegu w okresie zimy. Młode dziewczęta żydowskie pracowały przy porządkowaniu domów po wysiedlonych Polakach, które następnie przekazywano przybyłym na ten teren osadnikom niemieckim głównie z Rumunii i Besarabii. Warto tu przytoczyć fragment wspomnień Tadeusza Wolfa:

Kolumnę dziewcząt żydowskich wysłali Niemcy na wieś aby tam porządkowały domy na przyjęcie niemieckich osiedleńców. Dziewczeta te nawet przy pracy nie traciły humoru, przyśpiewywały sobie, z wartowników Niemców delikatnie sobie drwiły, a przed portretami fuhrera stawiały flakony z kwiatami bo czego innego nie mogły uczynić zbrodniarzowi (30.12.1964 – data zapisu).

Niemcy swą nienawiść do Żydów rozłożyli jakby na raty. Najpierw stworzyli getto moralne w celu unicestwienia i oddzielenia tej społeczności od mieszkających z nimi Polaków. Kiedy już udało się odseparować Żydów od reszty społeczeństwa wówczas pełną parą ruszył program pracy przymusowej. Część ludności żydowskiej bez względu na wiek czy płeć została skierowana do regulacji rzeki Wieprzówki.

26 września 1941 r. utworzono getto. Powstało w najbiedniejszej części miasta, w trójkącie ulic: Brzegi, Szewska, Koświtzkiego. Getto przewidziane było na około 500 osób. Wspomina te czasy Ludwika Olajossy z d. Flaga, która w opisywanym okresie miała 11-15 lat:

Cenę niemieckiego nowego porządku płacili nie tylko Żydzi, ale i Polacy również. W 1941 roku Niemcy chcąc utworzyć getto dla Żydów wysiedlili Polaków z całej części miasta w trójkącie ulic: Szewska, Brzegi, Koświtzkiego. Bezceremonialnie usunięto wszystkich Polaków z ich własnych domów, zezwalając jedynie na zabranie ręcznego bagażu. W ciągu paru zaledwie dni nastąpiła bezprecedensowa migracja Żydów na miejsce Polaków i odwrotnie. Z tym, że żydowskie domy były już zajęte przez Niemców i volksdeutsche, a nam zostały biedne, stare 100-letnie mieszkania. Część Polaków przeniosła się do swoich rodzin. Krzywda i cierpienia dotknęły nie tylko Żydów. Nas też. Wysiedlano nas 2-krotnie. Jakby tego było mało któregoś czerwcowego ranka 1942 roku załomotało do naszych drzwi gestapo i policja. Zwieźli nas na punkt zborny do nieczynnej już Szkoły Podstawowej nr 2 i rankiem następnego dnia załadowali nas na stacji do bydłowych wagonów. Łambinowice – stacja końcowa. Stąd pędzili nas pieszo do Friedland [Korfantowo]. Tam nam wszystko odebrano, potem łaźnia i do baraków. Dostaliśmy pasiaki. Okazało się, że tu przebywa polska ludność z różnych zakątków kraju. Musztra, apele, porządki, choć tak naprawdę Niemcy nie bardzo wiedzieli co z nami począć. Gdy dziewczęta z Warszawy zaczęły lekko sobie drwić z Niemców, to je ostrzyżono. Mijały dni, miesiące, aż jesienią 1943 roku przyjechali do nas kupcy jak na targ niewolników i dokonywali wyboru i selekcji. A było z czego wybierać, bo starszych i chorych nocami likwidowano. Zostali młodzi i silni. Następnie załadowali nas do pociągów

i zawieźli do Drawska Pomorskiego. Tam oczekiwali na nas ci sami kupcy, którzy nas wybrali. Pracowaliśmy na roli, w gospodarstwie. Tu doczekaliśmy wyzwolenia.

Środkową część getta przy ulicy Brzezi otoczono dwumetrową siatką, a pozostałe ulice pozostawiono otwarte. Było to małe getto, ale jak się później jeszcze miało okazać całkowicie wystarczające. Umieszczonych tam Żydów zaczęto systematycznie segregować wywożąc starszych, chorych, słabych do Auschwitz.

Dotyczyło to również dzieci w wieku do lat 10. Przez cały okres getta trwały mniejsze lub większe wywózki. Ten czas tak wspomina p. Kazimierz Kreczmer:

W czasie okupacji posiadaliśmy konie, które obok pracy w gospodarstwie służyły na każde wezwanie władzom okupacyjnym. Nasze przedwojenne konie Niemcy nam zabrali, a dali nam wybrakowane chabety. Myśmy musieli podstawiać te konie do wywozu Żydów, ale również do przewozu bauerów rumuńskich, volksdeutschów, którzy przyjechali na te tereny osiedlać się. Musieliśmy im wozić meble pożydowskie z wadowickiego Sokola do ich nowych mieszkań. Zabieraliśmy ze sobą wyznaczonych Żydów, którzy je przenosili, sprząkali, urządzali mieszkania Niemcom. Na wezwanie władz okupacyjnych musieliśmy podstawić podwody do getta na ul. Szewską i myśmy ich wywozili na rampę stacji kolejowej w Andrychowie, a tam już były podstawione wagony na bocznym torze od strony Inwałdu i tam ich załadowywano do krytych bydlęcych wagonów. Młodszy Żydzi im pomagali wsiąść, każdy gospodarz musiał przywieźć ze sobą po okocku słomy i na tym siedzieli, potem zamykano wagony, a nam kazano odjechać i tu się ślad po nich urywał. Przypominam sobie jak taka stara Żydówka, którą wiozłem rzuciła mi na wóz czarny sweter:

- weź go sobie bo ci się przyda, a ja już i tak w nim nie będę chodzić;

- ale to jest damski sweter co ja z nim zrobię;

- weź go sobie to ci mama przerobi.

Zauważył to żołnierz niemiecki, wziął ten sweter, przeszukał kieszonki, potem rzucił na wóz, pogroził palcem i powiedział, że nie wolno nic przyjmować.

Andrychowskie getto w swym założeniu pomyślane było jako obóz pracy. Niemcy ze względu na bliskość Auschwitz chcieli zrobić z tego getta wizytówkę humanitarnego traktowania Żydów. Stąd częste wizyty przedstawicieli Czerwonego Krzyża przy okazji podobnych wizyt w Auschwitz. Getto było właściwie otwarte pilnowane przez samych

Żydów. Przekonani byli, że wewnętrzna dyscyplina, solidna praca dadzą im poczucie przetrwania. Zasada ocalenia przez pracę tu się Niemcom sprawdzała. Stąd pomimo otwartego getta ucieczek właściwie nie było. Niemcy otaczali Żydów fałszywą troską informując ich o ewentualnych kontrolach. Przymykali oczy na kontakty ze światem zewnętrznym oraz na nielegalne zaopatrzenie w żywność. Oczywiście odbywało się to nie za darmo. Jednocześnie obóz odwiedzały komisje lekarskie, które w trosce o zdrowie Żydów kierowały ich na leczenie do Auschwitz. Dotyczyło to głównie osób starszych, chorych, dzieci do lat 10. W getcie panowała wzorowa czystość i porządek. Miejscowe władze okupacyjne szczególnie z tego faktu były dumne. Może dlatego nie było tu żadnych chorób, zarazy, czy epidemii. Pozwolono Żydom na dokonywanie drobnych zakupów w zorganizowanym na terenie getta sklepiku. W sterylnych warunkach prowadzono wspólną kuchnię. Zaopatrzone ich w kartki żywnościowe. Zatem wizyty komisji Czerwonego Krzyża i wyższych władz okupacyjnych dawały złudny obraz surrealistycznego piekła.

Za zgodą władz niemieckich przekształcono przedwojenną gminę żydowską w radę żydowską, zwaną Judenrat. Przewodniczącym został Arnold Weinsaft – jako prezes, a Isidor Krumholz – jako zastępca i sekretarz. Na pozostałych członków zarządu wybrano: Israela Tirasa, Josefa Silbermana, Samuela Spangleta, Emmanuele Lieblich, mgr farmacji Heinricha Haasa oraz Ala Landau. Wszelkie żądania zatem Niemcy kierowali pod adresem Judenratu. Wymagania rosły zarówno ze strony okupanta, jak i samych Żydów. Były sprzeczne i nie zawsze realne. W tej sytuacji Arnold Weinsaft złożył rezygnację z funkcji, a na jego miejsce wybrano dotychczasowego zastępcę Izydora Krumholza – ongiś urzędnika ABC-Czeczowiczka. Młody, energiczny jak jego współbratyni żywił nadzieję na ocalenie. Uważał, że i tak już Żydów nic gorszego nie może spotkać, a przez pracę i układy z okupantem uda się ocalić rzecz najważniejszą – życie.

Tak ten czas wspomina Żyd Ichak Korn z Tel Awiwu:

Izydor Krumholz, w którego najlepsze chęci ratowania nas nie można wątpić, próbował zapobiec katastrofie przez dawanie łapówek. Kilka razy wręczał on gestapowcom olbrzymie sumy jako okup, ale wszystkie te wysiłki kończyły się fiaskiem. Gdyby ktoś przynajmniej potajemnie wyjawiał młodzieży co ją czeka, dużo młodych ludzi uciekłoby do lasów. A było dokąd uciekać. Wszak, aż do maja 1943 roku getto w Andrychowie nie było gettem zamkniętym jak inne getta i ucieczka była możliwa. Ale członkowie naszego Judenratu żyli w iluzjach, że z naszego getta zrobią gestapowcy wyjątek, że będą mieli dla niego względy

z powodów wzorcowej czystości w nim panującej, z powodu oddanej ciężkiej pracy Żydów andrychowskich na rzecz Zarządu Wodnego i z powodu przekupstwa. Była to naiwność bezgraniczna”.

Zdarzały się jednak sporadyczne ucieczki. Do nich zaliczyć należy ucieczkę Dawida Silberschuetza, który podczas okupacji się ukrywał. Po wojnie osiedlił się w Izraelu i tu zmarł. Poza tym uratowała się ucieczką jedynie Lola Bader. Udało się jej zbiec z transportu w Skawinie. Razem z synem Szymonem i siostrzeńcem Adamem ukrywała się na wsi koło Makowa. Łącznie uratowało się 25 osób, a więc mniej niż 10 % ogólnej liczby mieszkańców, którym nie udało się uciec we wrześniu 1939 r. na wschód. Także większość tych, co uciekli do wschodniej Małopolski, zginęła, czy to z rąk hitlerowców gdy ci okupowali w 1941 r. tę część Galicji, czy też z głodu i zimna na Sybirze i w innych miejscach ZSRR dokąd zostali zesłani.

W tej trudnej sytuacji materialnej znaleźli się Polacy, którzy z potrzeby serca nieśli pomoc głodującym Żydom, ryzykując przy tym własnym życiem. Te czasy wspomina Kazimierz Kreczmer:

Mój ojciec prowadził zakład masarski. Raz w tygodniu członek Judenratu Adolf Goldberger przychodził do niego z dwoma Żydami z wielkim koszem wiklinowym po przydziały mięsne. Były to salcesony, wątrobianki, kaszanki. Tak się poznaliśmy. Później co piątek przychodziłem pod getto na umówione miejsce i zostawiałem mu plecaczek pod siatką z dodatkowym prowiantem. Był wdzięczny. Dzielił się ze wszystkimi, a szczególnie z tymi, którzy byli chorzy. Oprócz pomocy cały czas interesował się, co mówi BBC o armii Andersa, o Sikorskim. Łaknął tych wiadomości z nadzieją, że kiedyś ten front się przybliży i przyniesie upragnioną wolność.

Wśród innych Polaków niosących pomoc Żydom był Ludwik Zacny:

Pomoc ta zaczęła się zupełnie przypadkowo. Jako młody chłopak pracowałem u swojego wujka – Tadeusza Zacnego na masarni. Był grudzień 1942 roku. Była straszna zima. Śniegi dochodziły do dwóch metrów. W masarni zamarzyły nam rury z wodą. Wtedy wysłano nas nad rzekę Wieprzówkę do płukania flaków. Wtedy rzekę regulowali andrychowscy Żydzi z pobliskiego getta. I gdy tak płukaliśmy te flaki, a nieopodal pracowali Żydzi – słyszę, że mnie ktoś woła po imieniu. Odwracam się – a to Izrael Tyras – Żyd, którego znałem przed wojną. Był to bogaty Żyd, który handlował skórą. Panie Ludwiku- mówi –

widzę, że pan w masarni robi – może by nam pan coś podrzucił. Wszystko jedno co. My tu ciężko pracujemy, zimno nam, głodni my są i będziemy za to panu wdzięczni. *Żal mi się ich zrobiło. Co miałem robić. Zabrałem swój deputat, poobcinałem na masarni co się dało – wątrobę, flaki itp. Na drugi dzień znów zabrałem flaki do czyszczenia i duże ilości towarów dla Żydów. To był kamieniec, a więc zostawiłem mu w umówionym miejscu. Następnym razem I. Tyras zapytał, czy nie nosiłbym mu tego do getta. Ale przecież tam są strażę – tym się nie martw, to są nasi. Ustaliliśmy punkt odbioru i powiedział: jeszcze raz ci mówię- nie bój się, to są nasi ludzie. Zawsze towar odbierała ode mnie młoda, ładna Żydówka. Pewnego razu idę z towarem, deszcz lał niesamowicie, a tu z mroku wylania się niemiecki policjant. Poznałem po czapce z dużą ilością metalu. Trzymałem w rękach torby, a on podszedł do mnie blisko i poznał mnie. Zresztą jak chodził do nas, do masarni po mięso i wędliny – to zawsze coś dodatkowo dostał, bo Niemcy też kupowali na kartki. Zaczął flukcić po niemiecku i w końcu krzyknął raus! Zrobił to tak, aby towarzyszący mu drugi policjant – nic się nie domyślił. Na drugi dzień przyszedł do masarni i mówi do mnie – Ludwik pasen Sie auf Auschwitz. Do dziś pamiętam te słowa, a po polsku dodał – komin. Drogo nas ta wycieczka kosztowała. Pomimo to do samego końca nosiłem żywność do getta.*

Stanisław Zacny, który mieszkał obok getta także opisuje pomoc niesioną Żydom. Jego mama miała krowę i prawie codziennie podawała przez siatkę mleko dla schorowanych Żydów.

Te przykłady świadczą, że części mieszkańców Andrychowa nie była obojętna sytuacja ludzi, którzy znaleźli się za drutami.

Getto andrychowskie od samego początku przewidziane było jako getto rotacyjne. Część wywożono do Auschwitz, a tu z kolei przywożono Żydów z innych miejscowości: Nidku, Inwałdu, Czańca, Kęt, Żywca-Zabłocia i Białej.

Po początkowym zagęszczeniu getto zaczęło się powoli kurczyć. Systematycznie dokonywano selekcji i wywożono. Największe wywózki odnotowano:

3 lipca 1942 r. spędzono Żydów na „Palestynę” przy ul. Batorego i część (około 60) wywieziono do Wadowic, 15 września 1942 r. wywieziono duży transport Żydów, około 200 osób, do obozu w Oświęcimiu.

W maju 1943 r. getto zostało przejęte przez gestapo, a obóz zmienił nazwę „Obóz Żydowski Urzędu Gospodarki Wodnej w Katowicach, Oddział w Bielsku, budowa

w Andrychowie”. Dokonano spisu żydowskich sił roboczych na terenie Andrychowa. „Zusammenstelleng ger jüdischen Arbeitskrafte im Bezirk Andrichau”. Zatwierdzony w Bielsku 26 czerwca 1943 r. przez Wodno-Gospodarczy Urząd w Katowicach „Wasserwirtschaftsamt Kattowitz Aussenstelle Bielitz”.

W wykazie tym jest 150 nazwisk żydowskich zatrudnionych przy regulacji rzeki Wieprzówki: w tym 47 kobiet, 10 chłopców po 14 lat i jedna Żydówka 15-letnia. Najstarszy mężczyzna miał 68 lat. Znajduje się tam także wykaz mężczyzn w wieku od 17 do 60 lat zbadanych przez Komisję Lekarską na podstawie zarządzenia szefa SS. „Verzeichnis der jüdischen Männer im Alter vom 17-60 Jahre”. Na przebadanych 89 Żydów z Andrychowa Komisja uznała za zdolnych do pracy 34. Żonaty było 55. Ze wsi Inwałd, Nidek, Wieprz zebrano 7 Żydów. W tym tylko 1 był zdolny do pracy. Ten wykaz osób daje przegląd stanu zdrowia wyczerpanych Żydów i ich dalszą drogę do obozu koncentracyjnego. Getto w Andrychowie ciągle się kurczyło. W czasie trwania getta śmiercią naturalną zmarło 8 Żydów. W przypadku śmierci rodzina, koledzy, sąsiedzi otrzymywali przepustki do wyjścia poza getto i odprowadzali zwłoki na kirkut. W takim pogrzebie brało udział około 20 osób. Była to także okazja do popatrzenia jeszcze raz na swoje miasto.

2 listopada 1943 r. nastąpiła całkowita likwidacja getta w Andrychowie. Wywieziono około 40 osób w głąb Niemiec. Według wspomnień naocznych świadków Niemcy tego dnia uformowali Żydów w kolumnę marszową i od strony ulicy Koswitzkiego prowadzili ich przez miasto w kierunku Kęt. Mieszkańcy wyszli na chodniki zwłaszcza, że Niemcy do tego zachęcali. Różne były reakcje mieszkańców miasta. Jedni machali ręką na pożegnanie, a jeszcze inni pluli na chodniki. To było ostatnie pożegnanie Żydów z Andrychowem.

Suplement

Minęła wojna. Co dalej, ilu z nich różnymi kolejami losu zdołało się uratować?

Lola Bader-Kiriat Mockin – jedna z niewielu Żydówek, która uciekła z transportu i ukrywała się w okolicach Makowa Podhalańskiego po zakończeniu wojny wprost z ukrycia wróciła do Andrychowa. Jak wyglądał ten Andrychów – opisuje w swoich wspomnieniach:

W końcu znalazłam się w Andrychowie. Stacja kolejowa. Domek naprzeciw – tu się urodziłam – ten mały domek, moje lata dziecinne szczęśliwie tu spędziłam. Razem ze Sydzą

biegałyśmy tutaj po przyległej łące. Ktoś spojrzął na mnie, ale widocznie nie poznał – może jestem tylko podobna do tej Loli? Doszłam do rynku nic się nie zmieniło. Kasztany dumnie stoją nadal, wokół domy te same i kościół, tylko naszego domu bożego nie ma.

Stałam przed naszym domem patrzę, patrzę i czekam. Może stanie się cud? Nikt nie wyszedł nikt nie wrócił. Ja, pierwsza Żydówka w odżydzonej Andrychowie oparłam się o mur. Nie miałam więcej sił. Wokół mnie stało dużo ludzi, pierwszy, który przemówił do mnie był zawodowy pijak Wojtuś – trzymał flaszkę z wódką w ręce i powiedział:

- Napij się laleczko, rozgrzej swe sumienie za waszych, psubraty ich wymordowały. Bożnice wam spaliły.

- A cmentarz – pytam przez łzy.

- Cmentarz jest, na to pewnie czasu już nie mieli.

Usłyszawszy to wyrwałam się z tłumy, który w międzyczasie zrobił się wokół mnie i pobiegłam co sił w kierunku cmentarza. Po drodze przystanęłam obok miejsca, gdzie stała synagoga. Ból ścinał mi serce. Czym prędzej stąd uciec i nie widzieć tego. Pędziłam – już widzę mur otaczający cmentarz – jeszcze parę kroków i już jestem wśród swoich.

Szłam między rzędami grobów – głaskałam je – osieroczone pomniki żydowskich cmentarzy. Gdzie nasze dzieci, kto was odwiedzi? Miałam wrażenie, że one cieszą się, że mnie witają – żyją. Przemawiałam do nich. W końcu doszłam do pomników dziadzia i babci. Aron Ringer i Sydzia Ringer z Feliksów. Czytam i czytam, tulę się do nich, żalę się przed nimi. Gdzie nasze dzieci pytam? Odeszłam bez odpowiedzi. Pożegnałam ich, pożegnałam wszystkich którzy tu spoczywają na obcej ziemi.

Ludwik Zacny wspomina Żyda, który powrócił z obozu z Auschwitz i tu zakończył swe życie:

Samuel Monderer po powrocie nie wrócił do swojego domu, gdyż był już zamieszkały i musiał wynająć sobie mały pokój na poddaszu u mojego wujka Tadeusza Zacnego. Tam zamieszkał przez kilka dni. Poznał mnie i zawołał do siebie na górę i zaczął mi opowiadać swoje przeżycia z Oświęcimia. Straszne. Tego się nie dało słuchać. Poniżenie, fizyczne znęcanie się nad człowiekiem, choć według oprawców żaden Żyd nie był człowiekiem. Głód wyznaczał czas życia i czas śmierci. Cały czas w Oświęcimiu pragnął jedzenia. Gdy zbliżał się koniec tej gehenny postanowił sobie, że jeżeli wyjdzie żywy z tego obozu i wróci do

Andrychowa to zrobi sobie taką wielką jajecznicę z 15 jajek na boczku i nareszcie będzie syty. I tak się stało. Zrobił sobie tą upragnioną jajecznicę z 15 jaj na boczku i zaraz potem zmarł. Organizm był wycieńczony i nie przystosowany do przyjmowania pokarmów.

Był to ostatni Żyd, który zakończył życie w Andrychowie i tu został pochowany na miejscowym kirkucie. Tym samym jakby zamknął historię andrychowskich Żydów. Inni co powrócili pozalataliwali swoje interesy majątkowe i rozjechali się po świecie.

* * *

Edward Wincenty Szlagor – właściciel prywatnego Muzeum Historyczno-Etnograficznego w Andrychowie.

Wykaz ważniejszych źródeł i literatury

1. J. Ruth Lieblich, *Kobieta w okresie shoah*, Tel Awiw 1990
2. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
3. Archiwum Prywatnego Muzeum w Andrychowie
4. *Chcieli sprawiedliwości i wolności, Szkice z dziejów andrychowskiej klasy robotniczej*, Wadowice – Andrychów 1962
5. Johnson P., *Historia Żydów*, Kraków 1996
6. Kulczykowski M., *Dwa wieki miasta Andrychowa*, Kraków 1967
7. *Księga pamiątkowa byłych gmin żydowskich Wadowic, Andrychowa Kalwarii i Myślenic*, red. D. Jakubowicz, Tel Awiw 1968
8. Kubal G., *Andrychów i okolice*, Krosno 2001
9. Kronika miasta Andrychowa, archiwum UMG Andrychów
10. Sadlik B., *Z dziejów Bielskich i Bialskich Żydów*, „Kalendarz Beskidzki”, 1992

11. Maleta A., *Cudeccy Żydzi w pamięci współmieszkańców*, Polska Sztuka Ludowa 1989
12. Siemionow A., *Walka z okupacją w latach 1939–45 między Wisłą a Babią Górą*, Kalwaria Zebrzydowska 1992
13. Siemionow A., *Ziemia Wadowicka*, Wadowice 1984
14. Wolf T., *Listy do Dawida Jakubowicza*, Andrychów – Tel Awiw 1964
15. Zwoliński A., *Miasto Ankwiczów – z dziejów Andrychowa*, Kraków 1993
16. Mapa Andrychowa 1939 – 1945
17. Plan der stadtegemeinde Andrichau
18. Rekonstrukcja dr Wiktor A. 4.4.1977 archiwum UMG Andrychów

Wspomnienia mieszkańców Andrychowa o getcie : Bader Rina, Kiriath Mockin, Israel; Korn Icchak, Tel Awiw, Israel; Kreczmer Kazimierz, Andrychów; Kudas Franciszek, Andrychów; Olajosy Ludwika z Flaga, Andrychów; Wiktor Adam, Andrychów; Zacny Ludwik, Andrychów; Zacny Stanisław, Andrychów